

Azîz Mahmûd Hüdâyî'de Hakikî Tevhîd (Ma'Rifet) ve Hakikî Kulluk İfâdeleri: Cem' ve Tefrika (Fark)

*True Tawhîd (Marîfa) And True Obedience According
To Azîz Mahmûd Hudâyî: Jam' And Tafriqah
(Difference)*

Dr. Öğr. Üyesi
Eyyup AKDAĞ

Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

orcid.org/0000-0002-1173-323x

eyyupakdag5@hotmail.com

Atıf / Cite as

Akdağ, Eyyup. "Azîz Mahmûd Hüdâyî'de Hakikî Tevhîd (Ma'Rifet) Ve Hakikî Kulluk İfâdeleri: Cem' Ve Tefrika (Fark)". *Sufiyye*, 11 (Aralık/December 2021), 131-160.

Öz

Celvetiyye tarikatının kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî, Türk tasavvuf târihinin en etkili şahsiyetlerinden birisidir. Hüdâyî, çok sayıda eser yazmış ve bu eserlerinde yoğun olarak tev-hîd ve kulluk konularını işlemiştir. Hüdâyî nezdinde hakikî tev-hîdin yani ma'rifetin ismi cem', ubûdiyyetin yani kulluğun ismi ise tefrika (fark)dır. Cem'; "tevhîd-i ef'âl", "tevhîd-i sıfât" ve "tevhîd-i zât" olmak üzere üç mertebeden müteşekkildir. Bu mertebelere bağlı olarak kul, nefsin hazlarından ve mâsivâ sevgisinden uzaklaşarak, varlık âleminde vukû bulan her şeyde hakikî fâilin Allah olduğunu, tüm sıfatların hakikatte Allah'a âit olduğunu ve Hakk'ın dışında da hakikî bir varlığın olmadığını müşâhede eder. Bu müşâhedelerden sonra kul, tefrika/fark hâline döner. Tefrika hâlinde kul, cem' zevkine uygun olarak üst seviyede kulluğunu îfâ eder. Her iki hâl yani hem cem' hem de tefrika hâlleri kul için zorunludur. Hüdâyî'ye göre cem' mertebelerini idrak etmeyen kulun irfanı yoktur, kulluğa riayet etmeyen ise ilhâdî çoktur. Bu makâlede Hüdâyî'nin cem' ve tefrika konusundaki yaklaşımları irdelenecek, görüş ve düşünceleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Azîz Mahmûd Hüdâyî, tev-hîd, cem', fark, kulluk.

Abstract

Azîz Mahmûd Hudâyî, the founder of the Celvetiyye sect, is one of the most influential figures in the history of Turkish Sufism. Hudâyî, wrote numerous books and in these works he intensely dealt with the subjects of tawhîd and obedience. According to Hudâyî, the true tawhîd, ma'rifa, is called jam' and the name of true obedience is tafriqah (difference). Jam' consists of three levels as "tawhîd al-afâl", "tawhîd al-sıfât", and "tawhîd-i dhât". Depending on these levels, the servant, away from the pleasures of nafs and the love of mâsivâ, sees that the real agent in everything that happens in the universe is Allah, all attributes belong to Allah, and there is no real existence except other than Haq. After these observations, the servant returns to the state of tafriqah. In the case of tafriqah, the servant performs the highest level of obedience in accordance with the pleasure of jam'. Both jam' and tafriqah are obligatory for the servant. According to Hudâyî, the servant who does not comprehend the levels of jam' have no wisdom, and the person who does not comply with obedience becomes unbelieving. In this article, approaches of Hudâyî to jam', and tafriqah will be examined, and his views and thoughts will be tried to be revealed.

Keywords: Sufism, Azîz Mahmûd Hudâyî, tawhîd, jam', tafriqah, obedience.

Giriş

Osmanlı dönemi tasavvuf tarihinin en etkili şahsiyetlerinden birisi de hiç şüphesiz Azîz Mahmûd Hüdâyî'dir. Hüdâyî, 948 (1541) veya 950 (1543) yılında Şereflikoçhisar doğmuştur. İlk tahsilini doğduğu yerde, yüksek tahsilini ise İstanbul Küçük Ayasofya Medresesi'nde tamamlamıştır. Hüdâyî'nin yetişmesinde medrese müderrislerinden Nâzırzâde Ramazan Efendi'nin (ö. 984/1576) özel bir yeri vardır. Nâzırzâde'den tefsir, hadis ve fıkıh gibi bazı ilimleri tahsil eden Hüdâyî, hocasının sevgi ve takdirini kazanmıştır. Buna bağlı olarak Nâzırzâde, Şâm ve Mısır kadılığı süresince Hüdâyî'yi yardımcı olarak yanına almış ve vefatına kadar da onu yanından ayırmamıştır.¹

Nâzırzâde Ramazan Efendi, Şâm ve Mısır kadılığından sonra 981 (1573) yılında Bursa kadılığına tayin edilmiştir. Bu tayinle beraber Azîz Mahmûd Hüdâyî hocası Nâzırzâde ile birlikte Bursa'ya gelmiştir. Aynı yıl içerisinde Nâzırzâde, Bursa da kadılık görevine başlarken Hüdâyî de Ferhâdiye Medresesi'ne müderris ve aynı zamanda Câmi-i Atik mahkemesine nâib olarak vazifelendirilmiştir. Üç yıl süren müderrislik hayatından sonra Hüdâyî, Nâzırzâde'nin vefatı üzerine boş kalan Bursa kadılığına tayin edilmiştir.²

Azîz Mahmûd Hüdâyî, tahsil ettiği zâhirî ilimlerle tatmin olmamış, otuz altı yaşına geldiğinde Mehmed Muhyiddîn Üftâde'ye (ö. 988/1580) manevî terbiye görmek üzere intisap etmiştir. Üftâde, Hüdâyî'ye müridliğe kabulde iki şart koşmuştur. Bunlardan biri malını ve mülkünü satıp fakirlere dağıtması, diğeri ise resmî vazifelerini bırakmasıdır. Hüdâyî bu ağır şartları tereddüt etmeden kabul etmiş, servet ve makam gibi nefsin hoşuna giden iki büyük arzuyu terk etmiştir. Kabul ettiği şartlara uygun

¹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1435/2014), 44-48; Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Divân*, haz. Mustafa Tatcı - Musa Yıldız (İstanbul: H Yayınları, 2017), 3-9; Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Tarikatnâme*, haz. Nevzat Özkan (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın, 2014), 8; Mustafa Salim Güven, "Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2012), 110-111.

² Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, haz. Muzaffer Ergün - Adalet Çakır (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 42; Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 49; Hüdâyî, *Divân*, 3-4; Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 8-9.

olarak önce servetini fakirlere dağıtmış daha sonra da müderrislik ve kadılık görevlerinden ayrılmıştır.³

Azîz Mahmûd Hüdâyî, şeyhi Üftâde'nin yanında üç yıl kalmış ve bu süre zarfında seyr u sülûkunu yani tasavvufî eğitimini tamamlamıştır. Eğitimin nihayetinde Üftâde, Hüdâyî'ye icâzet vererek Sivrihisar'a göndermiştir. Hüdâyî, Sivrihisar'da altı aya yakın bir süre kaldıktan sonra 988 (1580) yılında şeyhini görmek için Bursa'ya tekrar geri gelmiştir. Bursa'ya geldikten birkaç gün sonra Üftâde vefat etmiştir. Üftâde'nin vefatı üzerine Hüdâyî, Bursa'yı terk ederek Rûmeli'ye gelmiştir. Burada bir süre kaldıktan sonra Şeyhülislam Sadeddîn Efendi'nin daveti üzerine İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'da Küçük Ayasofya Câmî'inde göreve başlamıştır. Aynı zamanda da Fatih Câmî'inde de görevlendirilen Hüdâyî, burada sohbet ve ders halkaları kurarak ilmini ve tasavvufî neşvesini yaymaya başlamıştır.⁴

Azîz Mahmûd Hüdâyî, Mehmed Muhyiddîn Üftâde dışında Yûsuf Sivrihisârî, Nûreddinzâde Muslihiddîn Efendi (ö. 981/1574) gibi bazı Halvetî şeyhlerin sohbetlerine katılmış ve onlardan da istifade etmiştir. Mısır'da bulunduğu zamanda ise Kerîmüddîn Halvetî'den (ö. 986/1577) "usûl-i hamse" terbiyesi görmüştür.⁵

Azîz Mahmûd Hüdâyî, 997 (1588) yılında Üsküdar'ı mesken tutmuş ve buradan bir arsa satın alarak tekke inşaatına başlamıştır. 1003 (1595) yılında inşaatı tamamlanan bu tekke de Celvetiyye tarikatının usûl ve esaslarına göre çok sayıda talebe ve mürîdân yetiştirmiştir. Kaynaklarda yetiştirdiği dervişlerin sayısının yüz yetmiş bini bulduğu ifade edilmektedir.⁶ Bu sayı, Hüdâyî'nin tesir halkasının ve etki gücünün ne kadar geniş olduğunu ve Osmanlı toplumunda ne denli kök saldıgını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin kurucusu olduğu tarikat, Celvetiyye tarikatıdır. İsmâil Hakkı Bursevî, (ö. 1137/1725) tefsir kitabında Celvetiyye isminin, Arapça الجلو /el-celv kelimesinden geldiğini ve bu kelimenin de asıl olarak الكشف /el-keşf ve الظاهر /ez-zâhir olmak üzere iki manayı içerdiğini beyan etmektedir. Bu da kulun, beşerî sıfatlardan sıyrılarak, ilâhî

³ Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 49-52; Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 9.

⁴ Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 53-57; Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 9; Güven, "Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme", 111-112.

⁵ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 7, 41; Hüdâyî, *Divân*, 3-15; Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 8.

⁶ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 7; Hüdâyî, *Divân*, 3-15; Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 8.

sıfatlarla vasıflanmış bir şekilde halvetten çıkmasını, zuhûr etmesini ve görünmesini ifade eder.⁷ Celvetiyye tarîkatı ile Halvetiyye tarîkatı arasında seyr u sülûkte takip edilen usûller açısından ciddi farklılıklar vardır. Hüdâyî, kelame aldığı *Vâkı'ât* adlı eserinde bu hususu şu şekilde beyan etmektedir: “Halvetiyye tarîkatında seyr u sülûk “dâire-i seb‘a”nın tamamlanması ve esmâ zikri üzerine kurulu iken Celvetiyye tarîkatında ise bu durum tevhîd zikri üzerine kuruludur. Celvetiyye’de ehl-i sulûk her mertebede fenâ üzeredir. Çünkü tevhîd vücûdu/varlığı yok eden bir hususiyete sahiptir.”⁸

Cem' ve tefrika anlayışının önem arzettiği Celvetiyye tarîkatı; tarîkatın merkezi olan İstanbul/Üsküdar’dan hızlı bir şekilde Anadolu ve Balkanlar’a yayılmıştır. Bu tarîkatın kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî’ye geniş halk kitleleri ve ulemâ rağbet gösterdiği gibi yönetici kesimleri de rağbet ve sevgi göstermişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı padişahları; Sultan I. Ahmed, Sultan II. Osman ve Sultan IV. Murad’ın adlarını zikretmek gerekir. Adı zikredilen padişahlar, Hüdâyî’ye saygı göstermişler ve onun öğütlerini dikkate almışlardır. Kaynaklarda Sultan I. Ahmed’in saygının ötesine geçerek Hüdâyî’ye intisap ettiği ve ona mürîd olduğu beyan edilmektedir. Hüdâyî doksan seneye yakın bir ömrün sonunda 1038 (1628) yılında vefat etmiş ve cenazesi büyük bir merasim ve büyük bir kalabalığın katılımıyla Üsküdar’daki tekkesine defnedilmiştir.⁹

Makalenin konusu olan cem' ve tefrika hâlleri, Celvetiyye tarîkatında seyr u sülûk eğitiminin ana hedefleri arasında kabul edilmiştir. Sâlik bu hâllere ulaşım zevk ettiğinde hakikî tevhîd ve hakikî kulluğu idrak etmiş olmaktadır. Bu bağlamda tarîkatın kurucusu Aziz Mahmûd Hüdâyî, cem' ve tefrika konularına geride bıraktığı birçok eserinde yoğun bir şekilde değinmiştir.¹⁰ Hatta konunun önemine binâen müstakil olarak da *Necâtü'l-ğarîk* isminde bir risâle kaleme almıştır. Mesnevî tarzında

⁷ İsmail Hakkî b. Mustafâ el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrût: Dâru ihyâi türâsi'l-'Arabî, ts.), 9/340.

⁸ Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Vâkı'ât*, Mütercim belli değil (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: 043801, Yer Numarası: 297.7 Hüd 1), 2b.

⁹ Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 58-75; Hüdâyî, *Dîvân*, 8-10; Hüdâyî, *Tarîkatnâme*, 10; Adalet Çakır, “Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Ecvibe-i Mutasavvifâne'si ve Celvetiyye Tarîkatının Bazı Esasları”, *Tasavvuf* 35/1 (2015), 61.

¹⁰ Hüdâyî, *Dîvân*, 12-15; Hüdâyî, *Tarîkatnâme*, 9-10.

manzûm olarak yazılan bu eser Hüdâyî'nin tasavvufî zevk ve irfanının özeti mahiyetindedir.¹¹

Bu makalede *Necâtü'l-ğarîk* başta olmak üzere *Dîvân, et-Tarîkatü'l-Muhammediyye, Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât...* gibi bazı eserlerinden istifade edilerek Hüdâyî'nin cem' ve tefrika konusundaki görüş ve düşünceleri verilmeye ve irdelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Hüdâyî dışında diğer bazı sûfî müelliflerin görüş ve düşüncelerine yer verilerek konunun zenginleştirilmesi sağlanmıştır.

1. Cem' ve Tefrika (Fark)

Sûfîler, zâhirî amellere yani şer'atın emir ve yasaklarına riâyet ettikleri gibi bâtinî amellere yani kalbî hâl ve idraklere de son derece riâyet etmişlerdir. Buna bağlı olarak da kalbî alana âit özel bilgilere sâhip olmuşlardır.¹² *Sûfîlerin kalbî boyutta idrak ettikleri bilgilere başta kelâmcılar olmak üzere diğer bazı zümreler karşı çıkmışlardır. Kelâmcılar, bilgi kaynağı olarak sadece duyu organlarını, sâdık haberi ve aklı kabul etmişlerdir. Onlara göre bu üç kaynak dışında elde edilen bilgiler muteber değildir.*¹³ Sûfîler ise kelâmcılardan farklı olarak, zevk ve tecrübe ettikleri kalbî idrak ve bilgiyi, ilmin bir diğer kaynağı olarak kabul etmişlerdir.¹⁴

Sûfîler, kalbî boyutta idrak ettikleri bilgileri hakikat olarak görmüşler ve bu idrakleri fenâ-bekâ, cem'-fark, kabz-bast, sahv-sekr, vecd, şûrb, üns... gibi bazı kavramlarla ifade etmişlerdir.¹⁵ Kendi aralarında kullan-

¹¹ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 30.

¹² Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc, *el-Lüma'*, thk. Abdülhâlîm Mahmûd-Abdülbâkî Surûr (Mısır: Dârü'l-kütübî'l-hadîse, 1380/1960), 22; Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih - Tevfîk Ali Vehbe (Kâhire: Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, 1427/2006), 56-58; Geniş bilgi için bk. Eyyup Akdağ, "Sûfî İlminde Hakikî Tevhid ve Hakikî Kulluğun İfadesi: Cem' ve Tefrika (Fark) Kavramları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / 44 (Aralık 2020), 201-224.

¹³ Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbü'l-makâlât*, çev. Özkan Şimşek-A. İskender Sarıca-Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2019), 112-113; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/110-112; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 89; Nüreddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 55.

¹⁴ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn* (Cidde: Dârü'l-minhâc, 1432/2011), 8/201.

¹⁵ Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 409-450; Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Kelâbâzî, *et-Ta'arrufli mezhebi ehli't-tasavvuf*, nşr. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993), 97-153;

dıkları bu kavramlarla da akıl idrakinin ötesinde başka bir idrake yani tecellî ve aşk merkezî olan kalp idrakine vurgu yapmışlardır. Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) beyanına göre her bir ilim zümresi, kendilerine hâs bazı ıstılahlar icat etmişlerdir. Bu bağlamda sûfiler de kendilerine hâs bazı ıstılahlar icat etmişler ve kalbî boyutta idrak ettikleri hâl ve bilgileri bu ıstılahlarla ifade etmişlerdir. İstılahları kullanırken tevhîd (ma'rifet) neşvesine bağlı olarak tecrübe ettikleri rûhî hâlleri birbirlerine daha rahat anlatmayı ve sûfî olmayanlardan ise mananın gizli kalmasını amaçlamışlardır.¹⁶

Sûfilerin kendi aralarında en çok telaffuz ettikleri ıstılahların başında cem' ve tefrika (fark) kelimeleri yer almaktadır.¹⁷ Sûfiler bu kavramlar dışında fenâ-bekâ, ğaybet-şuhûd ve sekr-sahv gibi bazı kavramları da sıkça kullanmışlardır. Ebû Bekir el-Kelâbâzî'ye (ö. 380/990) göre zikredilen tüm bu kavramlar her ne kadar lafızları farklı olsa da esas olarak aynı manayı ifade eder.¹⁸ Kelâbâzî'nin verdiği bu bilgiden hareketle cem' ve farkın; fenâ-bekâ, ğaybet-şuhûd ve sekr-sahv gibi bazı kavramların taşıdığı manaları içerdiğini ve bu bağlamda da tasavvuf ilminde merkezî bir kavram olduğunu belirtmek gerekir.

Sûfiler, cem' ve tefrika (fark) derken tevhîdin ve kulluğun tahkik boyutunda idrâk ve isbâtını kast ederler.¹⁹ Birbirine bağlı ve beraber kullandıkları bu iki kelimedenden cem' mefhumuyla hakikî tevhîdi (ma'rifeti), fark (tefrika) mefhumuyla ise hakikî ubûdiyyeti yani kulluğu kast ederler.²⁰

Azîz Mahmûd Hüdâyî, bu iki kavramı insanın yaratılış gayesinin ifadesi olarak kabul etmektedir. Ona göre insanın yaratılış gayesinin tahakkuku ancak tefrika ve cem' yani hakikî kulluk ve hakikî tevhîdin birlikteliğiyle mümkündür. Hüdâyî bu bağlamda "Cinlerin ve insanların yaratılış

Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, nşr. Hâil en-Nâsik (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001), 91-116; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 523-584.

¹⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 89.

¹⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, nşr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 315-321.

¹⁸ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 146.

¹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; Ebû Bekir Muhyiddîn Muhammed b. Ali İbnü'l-'Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddîn - Muhammed Ali (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1420/1999), 4/217.

²⁰ Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 586.

gayesinin kulluk olduğunu ifade eden” (ez-Zâriyât 51/56.)²¹ *âyetini tefrikaya; Abdullah b. Abbas’ın* (ö. 68/687-88) âyette geçen لِيَعْبُدُونَ (kulluk etmeleri) sözünü لِيَعْرِفُونَ (ma’rifet ullağa ermeleri) şeklinde tefsirini de cem’a delil getirir.²² *Hüdâyî, İbn Abbas’ın tefsirinin sahihliğine de “Ben gizli bir hazine idim...” rivayetini şâhit gösterir.*²³

Azîz Mahmûd Hüdâyî, kulda her iki hâlin birlikteliğini kemâlât olarak kabul eder. Ona göre cem’ makamını zevk etmeyen kulun, ma’rifetten nasibi yoktur, farkı (kulluğu) ifâ etmeyen kimsenin ise ilhâdi çoktur. Bu konudaki düşünceleri manzûm olarak şu şekilde ifade etmiştir:

*Şunun kim cem’ı yok irfânı yokdur, Şunun kim farkı yok ilhâdi çokdur.
Gezer cem’ ehli deryâlarda galtân, Yürür fark ehli sahrâlarda hayrân!
Hakikatde kemâl ehli ol oldu, Kim hem deryâyı hem sahrâyı bildi.*²⁴

1.1. Cem’

Sûfiler cem’ derken tasdîkin ötesinde tahkîk boyutunda idrak edilen tevhîdi kastederler. Onların bu boyuttaki tevhîd anlayışları, kelâmcıların benimsedikleri akla dayalı ilim ve hüküm merkezli tevhîd anlayışından ciddi farklılıklar içerir.²⁵ Sûfiler her ne kadar kelâmcıların öngördüğü akla dayalı ilim ve hüküm esaslı tevhîd anlayışını reddetmeseler de onun ötesinde tecellilere bağlı, kalp merkezli bir tevhîd anlayışının varlığına da işaret etmektedirler. tahkîk boyutunda idrak edilen tevhîdin sûfi dilindeki bir başka ifadesi ma’rifetullahdır. Azîz Mahmûd Hüdâyî tevhîdin akıl bağından kurtularak tahkîk boyutunda ve ma’rifet esaslı olmasını şu şekilde ifade etmektedir:

Bu zâhir bildiğine olma mağrur, Sakın kim ma’rifetden olasın dür.

²¹ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونَ bk. *Feyzü'l-Furkân Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, çev. Hasan Tahsin Feyizli (İstanbul: Server İletişim, 2007), ez-Zâriyât 51/56.

²² Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 89; Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk/Risâle fi'l-cem’ ve't-tefrîk* (Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/6), 40a.

²³ كنت كنتا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لأعرف وتحببت إليهم بالنعم حتى عرفوني bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/113; ayrıca bk. İsmail b. Muhammed el-'Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs* (Kahire: Mektebetü't-Kudsî, 1351), 2/132.

²⁴ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 100-101; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 44a.

²⁵ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 8/201; Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 146; Sühreverdi, *Avârifü'l-ma'ârif*, 586.

'Ikâl-i akl-ı cüz'iden halâs ol. Efendi bâde-nûş-ı bezm-i hâs ol.²⁶
Tasdik ile îmâna er; tahkîk ile irfâna er.²⁷

Sûfîler, kelâmcıların öngördüğü tevhîd anlayışını avâma hasr ederler. Havâssa âit tevhîd anlayışının ise tahkîk boyutunda ancak izâfî varlıkların yok edilip hakikî varlığın isbatıyla mümkün görürler. İzâfî varlık derken nefs ve mâsivâyı kastederler. Bu konuda da tevhîdin “tefrîd” ve “tecrîd” olmak üzere iki boyutunu göndeme getirirler. Buna göre kulun kendini aradan çıkarma ve nefsinin yok sayma hâli tefrîd, mâsivâyı aradan çıkarma ve yok sayma hâli ise tecrîddir. Sûfîler tefrîd ve tecrîd boyutunda tevhîd merâtibini zevk etmeyi ve buna bağlı olarak da Allah dışında tüm bağ ve kayıtlardan kurtulmayı amaç edinirler.²⁸ Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre tevhîdde asıl maksat bu husustur:

Budur asl-ı usûl olduğu tevhîd, Ki ider ağyârdan matlûbu tefrîd.²⁹

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin eserlerine özellikle de *Dîvân*'ına bakıldığında hakikî tevhîde ancak tefrîd ve tecrîd boyutunda ulaşılabileceğini sürekli ifade ettiği görülmektedir. Bu hususiyet cem' hâlidir. Hüdâyî'ye göre nefs ve mâsivâ sevgisi hakikî tevhîde ulaşmada iki temel engel ve perdedir. Muhakkak bu iki sevginin ve bu iki perdenin kaldırılması ve yok edilmesi gerekir. Bu konuda Hüdâyî'nin bazı manzûm ifadelerini vermek yerinde olacaktır:

Ki ol terk ede cümle mâsivâyı, Geçe nefsinden ve bula Hudâ'yi.³⁰
Nefsin aradan süre gör, Vahdet iline ere gör.³¹
Kim ki oldu cân u dilden Hakk'a kul, Mâsivâyı terk edip buldu vusûl.³²
Gayra bakmaz sırr-ı tevhîdi duyan, Lutf u ihsân etdi ol Rabb-i Kerîm.³³
Nefs olmasın ortada sed, Mevlâ meded Mevlâ meded!³⁴

²⁶ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 85; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 39a.

²⁷ Hüdâyî, *Dîvân*, 202.

²⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 586; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 103, 153; İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l-fukara*, nşr. Saadettin Ekici (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 357.

²⁹ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 91; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 40b.

³⁰ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 98; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 43a.

³¹ Hüdâyî, *Dîvân*, 206.

³² Hüdâyî, *Dîvân*, 221.

³³ Hüdâyî, *Dîvân*, 268.

³⁴ Hüdâyî, *Dîvân*, 130.

Sûfîler nefis ve mâsivâ sevgisinin yok edilmesi üzerine kurulu tevhîd anlayışlarını “iskâtü’l-izâfât” olarak tanımlarlar.³⁵ Onlar nezdinde genel kabul gören bu tanım, Allah’ı hadesten yani sonradan olan varlıklardan tenzih etme anlayışını ifade eder. Bu anlayışta hadesin iskâtî ve Kıdem’in isbâtı vardır. Kul bilir ki, hakikî varlık Allah’tır. Onun dışındaki her şey asıl olarak ma’dûm ve izâfîdir. Hakikî varlığa vuslat ise ancak izâfî ve mecâzî varlıkların iskâtî yani düşürülmesiyle mümkündür. Bu da cem’ denilen hususiyeti ifade etmektedir. Azîz Mahmûd Hüdâyî sûfîlerin bu tevhîd anlayışını manzûm olarak şu şekilde beyan etmektedir:

*Muhavvid eylemez pes gayrı isbât, Ki et-tevhîdü iskâtü’l-izâfât.³⁶
İskât-ı kuyûd ile, İfnâ-yı vücûd ile.
Hakkânî şühûd ile, Gel Hû diyelim (yâ) Hû.³⁷*

Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Vâkı’ât* adlı eserine meşâyih katında tevhîd tanımının; ‘iskâtü’l-izâfât’ olduğunu kaydetmiştir. Ona göre kulun, hakikî tevhîde ulaşması ancak mâsivâdan hür olup Hakk’a kul olmasıyla mümkündür.”³⁸ *Sûfîler, mâsivânın ve gayrın iskâtını (yok sayılmasını) cem’ hâlî kabul ederler.*³⁹ Bu hâlde sâlik, izâfî ve mecâzî olan tüm varlıkları nefyemiş ve hakikî varlığı da isbât etmiş olmaktadır.

Tarîkatü’l-Muhammediyye adlı risâlesinde Azîz Mahmûd Hüdâyî, tevhîdî; “lisânî” ve “iyânî” olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre lisânî tevhîd; kulun tahkîk sınırına ulaşamadığı bir mertebedir. Bu tevhîd mertebesi, Müminlerin avamının tevhîdini ifade eder. ‘İyânî tevhîd ise şühûd, irfân ve keşf sahiplerinin tahkîk boyutunda idrak ettikleri tevhîddir. Bu tahkîk boyutunda zevk edilen tevhîd; “tevhîd-i ef’âl”, “tevhîd-i sîfât” ve “tevhîd-i zât” olmak üzere üç mertebeden müteşekkildir.⁴⁰ *Habbetü’l-muhabbe* adlı eserinde ise Hüdâyî, bu üç tevhîd mertebesinin temelinde muhabbet yani sevginin olduğunu ifade etmektedir. Hüdâyî’ye göre bu üç tevhîd mertebesi muhabbete bağlı olarak zevk edilir. Bu bağlamda muhabbet kurbete

³⁵ التوحيد إسقاط الإضافات Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/341.

³⁶ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 95. Hüdâyî, *Necâtü’l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 42a.

³⁷ Hüdâyî, *Tarîkatnâme*, 63.

³⁸ Hüdâyî, *Vâkı’ât*, 3b.

³⁹ Ankaravî, *Minhâcu’l-fukara*, 359.

⁴⁰ Azîz Mahmûd Hüdâyî, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye* (Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/8), 61a; Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 67.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'de Hakikî Tevhîd (Ma'Rîfet) ve Hakikî Kulluk İfâdeleri: Cem' ve Tefrika (Fark)

götüren tam bir inkıyadı ifade eder.⁴¹ “*Secde et ve yaklaş*”⁴² âyeti gereği Peygamber Efendimiz secdesinde: “Cezâ vermenden affına, kızmandan rızâna ve senden yine sana sığınırım” demiştir.⁴³ *Hüdâyî'ye göre bu rivayet tevhîdin; fiil, sıfat ve zât mertebelerine işaret etmektedir.*⁴⁴

Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre sâlik, tevhîd-i ef'âl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zât mertebelerini ancak mürşidin rehberliğinde zevk eder. Bu üç tevhîd mertebesi sûfî istilâhında kuşatıcı bir kelime olarak cem' istilâhıyla ifade edilmektedir. Sâlik; tevhîd-i ef'âlden başlayarak tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zâta doğru bir terakki içindedir. Tevhîd-i zât mertebesi tevhîdde yani cem'de esas gayedir. Bu hususu Hüdâyî şiiirinde şu şekilde beyan etmektedir:

*Merâtib üzredir erbâb-ı tevhîd, Tefâvüt üzredir ashâb-ı tevhîd.
Kimî ef'âle irmiş kimi sıfâta, Kimî vâsıldurur tevhîd-i zâta.*⁴⁵

Azîz Mahmûd Hüdâyî, tüm zevk ve nimetlerin menşei ve kaynağı olarak “tevhîd” görürken, tüm azap ve cezanın menşei ve kaynağı olarak da “şirk” görmektedir. Ona göre şirk; “şirk-i celî” ve “şirk-i hafî” olmak üzere iki kısımdır. tahkîk boyutuna erişmemiş, tasdîk boyutunda kalan iman, şirk-i hafiden kurtulamaz. Kul, şirk-i hafiden ancak tevhîd-i ef'âlden başlayıp, tevhîd-i zâta uzanan tevhîd mertebelerini idrâkle kurtulabilir:

*Cemî'-ı zevke tevhîd oldu mebde', Azâba nitekim şirk oldu menşe'.
İki kısım oldu şirk ey merd-i tâhir, Biri şirk-i hafidir biri zâhir.
Celîden kurtulupdur ehl-i îmân, Hafîde kaldı işkâl ancak ey cân.*⁴⁶

1.1.1. Cem'de Tevhîd-i Ef'âl Mertebesi

Fiiller esas kaynağı açısından ya insana ya da Allah'a nisbet edilir. Tasavvuf edebiyatında kula nisbet edilen fiiler tefrika (fark) kavramıyla

⁴¹ Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Habbetü'l-muhabbe* (Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/4), 26b.

⁴² وَأَسْجُدْ وَاقْتَرِبْ el-Alak 96/19.

⁴³ أَعُوذُ بِعَفْوِكَ مِنْ عِقَابِكَ، وَأَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ bk. Nesâi, “el-İsti'âze”, 62 No: 5531.

⁴⁴ Hüdâyî, *Habbetü'l-muhabbe* (37 Hk 3677/4), 26b.

⁴⁵ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 92; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 41a.

⁴⁶ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 93; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 41a-b.

ifade edilirken kuldân sâdır olmasına rağmen esas fâil olarak Allah'a nisbet edilen fiiller ise cem' kavramıyla ifade edilir. Kulun, ubûdiyyet vazifelerinin îfâsında iktisab ettiği fiiller farka, Allah tarafından kula verilen ilahî mevhibeler ise cem'a âittir. Ebû Alî ed-Dekkâk (ö. 405/1015) kula nisbet edilen fiilleri tefrika, kula nisbet edilmesi mümkün olmayan fiilleri ise cem' olarak tanımlamıştır.⁴⁷ Kuşeyrî'ye göre Allah'ın isyan ile itaat arasında serbest bıraktığı kul, tefrika hâlinde, Hakk'ın fiillerini üzerine aldığı kul ise cem' hâlinindedir.⁴⁸

Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre tevhîd-i ef'âl mertebesi fiil tecellisine bağlı olarak zevk edilir. Tevhîd-i ef'âl mertebesini idrak eden kulda tevek-kül vasfı hâkimdir.⁴⁹ Bu mertebede kul, hakikî fâil olarak sadece Allah'ı görür. Buna bağlı olarak kulda Allah'a tam bir itimad ve güven hâsıl olmuştur. İnsanlar bir âlet mesâbesinde görüldüğü için kulun kalbinden halkın korkusu düşmüştür.⁵⁰ Bu mertebedeki kul, fiillerdeki güç ve kuvvetin esas kaynağı olarak Allah'ı, Allah dışındakileri de âlet konumunda bilir. Hüdâyî'nin konu hakkındaki görüşleri manzûm olarak şu şekildedir:

*Senindir kudret ü kuvvet; Arada gayrılar âlet.*⁵¹

Azîz Mahmûd Hüdâyî hakikî fâili unutup insanları gerçek fâil olarak görmeyi şirk-i hafî yani gizli şirk kabul eder. Ona göre velîlik mertebesi, gerçek fâil olarak Allah'ı bilmek ve şirk-i hafîden uzaklaşmakla mümkündür. Konu hakkındaki görüş ve düşünceleri şu şekildedir:

Karındaş anladınsa bu tarîkı, Karînin ola tevhîd-i hakîki.

*Bu manâdan ona kim ire irşâd, Bu işi Zeyd ü 'Amr'a kılmaz isnâd.*⁵²

Cümle merâtibden geçip, Tevhîd-i zâta vâsıl ol!

*Ko Zeyd ü 'Amr'a bakmağı, Ef'âl-i küll Allah imiş.*⁵³

⁴⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; İbnü'l-'Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, 4/217, 220.

⁴⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100.

⁴⁹ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 93.

⁵⁰ Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn 'Acîbe, *el-Bahru'l-medîd* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1423/2002), 2/201.

⁵¹ Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 67.

⁵² Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 96-97; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 42b.

⁵³ Hüdâyî, *Divân*, 275.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'de Hakikî Tevhîd (Ma'Rîfet) ve Hakikî Kulluk İfâdeleri: Cem' ve Tefrika (Fark)

Azîz Mahmûd Hüdâyî bu mertebenin iyi anlaşılabilmesi için *Necâtü'l-ğarîk* adlı eserinde Ebû Yezîd el-Bistâmî'nin (ö. 234/848) görüşlerine yer vermiştir. Eserdeki kayda göre Bistâmî, bir gün süt içmiş ve bundan dolayı da midesi ağrımıştır. Bistâmî, mideye ağrı veren hakikî fâili unutmuş ve fâili sütte aramıştır. Daha sonra da bu anlayışının yanlış olduğunu bilmiştir.⁵⁴ *Hüdâyî, bu durumunu gelen beyitlerde şu şekilde ifade etmiştir:*

*Dedi bir Hakk'a lâyık iş yok elhâk, Meğer var ise tevhîdim var ancak.
Dediler bilmez misin süt yediğin, Yüreğimi süt ağrıtdı dediğin.
Bu resme bulunu mu sende tevhîd, Aceb sen kandesin ya kande tevhîd.*⁵⁵

Sûfîler tevhîd-i ef'âl mertebesinde "lâ ilâhe illallâh" olan kelime-i tevhîdi; "lâ fâile illallâh" şeklinde zevk ederler.⁵⁶ Bu mertebedeki kul, Allah'ın takdir ettiği fiillere tamamen tâbidir. Kendisine gelen fayda ve zararlarda gerçek fâilin Allah olduğunu bilir. Azîz Mahmûd Hüdâyî bu hususu manzûm olarak şu şekilde ifade etmektedir:

*Kişiyne nef' u zarar Hak'dan gelirken, Muvahhid işbu ma'nayı bilirken.*⁵⁷

1.1.2. Cem'de Tevhîd-i Sıfât Mertebesi

Sâlik, tevhîd-i ef'âlden tevhîd-i sıfâta terakkî eder. Celvetiyye tarikatında tevhîd-i sıfât mertebesinde sâlik, beşerî sıfatlarını Allah'ın sıfatlarında yok edip hiçbir sıfatı Allah dışında görmez. Allah dışında gerçek manada kâdir, mürid, âlim, hay, semî', basîr, mütekellim... gibi sıfatlara sahip başka bir varlık yoktur. Bu mertebede kulda hades sıfatı yok ve kadem sıfatı bâkî olmuştur.⁵⁸

Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre sıfat tecellisine mâruz kalan kul, tevhîd-i sıfât mertebesini idrak eder. Bu mertebede kul, râzı ve teslim vasıflarına sâhip olur.⁵⁹ Celvetiyye tarikatının önemli bir ismi İsmâil Hakkı

⁵⁴ Daha fazla bilgi için bk. Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 277.

⁵⁵ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 95; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 42a.

⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, 6/587, 8/208; Ebû'l-'Abbâs Takıyüddin Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, nşr. Enver el-Bâz - 'Âmir el-Cezzâr (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1426/2005), 8/305.

⁵⁷ Hüdâyî, *Divân*, 279.

⁵⁸ Çakır, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin", 79.

⁵⁹ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 93.

Bursevî tevhîdin ilk mertebesinin ef‘âl sonra sıfât ve daha sonra da zât olduğunu ifade etmektedir. Zât, sıfât ile, sıfât ef‘âl ile, ef‘âl de eser ve kevn ile perdelenmiştir. Kime ef‘âl tecellisi gelirse ondan kevn perdesi kaldırılır, kime sıfât tecellisi gelirse ondan ef‘âl perdesi kaldırılır. Kime de zât tecellisi gelirse ondan da sıfât perdesi kaldırılır.⁶⁰ Ef‘âl tecelisine maruz kalan kul tevekkül sahibi olurken sıfât tecelisine maruz kalan kul ise râzî olur.⁶¹ Bu mertebede sâlik, beşerî sıfatlarını Allah'ın sıfatlarında yok edip hiçbir sıfatı Allah dışında görmediği için “lâ ilâhe illallah”ı, “lâ mevsûfe illallah” şeklinde idrak eder.⁶²

1.1.3. Cem‘de Tevhîd-i Zât Mertebesi

Sâlik, tevhîd-i sıfattan tevhîd-i zâta terakki eder. Tevhîdde ulaşılmaya gereken ana gaye bu mertebeye yani tevhîd-i zât mertebedir. Azîz Mahmûd Hüdâyî bu hususu şu şekilde beyan etmektedir:

*Ef‘âl ü sıfâta er, Kasd et nûr-ı zâta er.
Bir bâkî hayâta er, Bul matlab-ı a‘lâyı.*⁶³

Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre sâlik, tevhîd-i zât mertebesinde mutlak yokuşa erer.⁶⁴ Bu mertebede sâlikin zâtı, Allah'ın zâtında fenâ bulmuştur. Sâlik bu makamda mâsivâ ve gayra bir varlık izâfe etmediği gibi kensine de müstakil bir varlık izafe etmekten uzaktır.⁶⁵ *Sûfîler bu makamda gerçek olmayan izâfî varlıklara, varlık vehmetmeyi, “ekberü'l-kebâir” yani günahların en büyüğü kabul etmişlerdir.*⁶⁶

Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre kul, zât tecellisine mâruz kalarak tevhîd-i zât mertebesini idrak eder. Kul mahv ve yoklukla Zât'ta fânî olmuştur. Bu mertebedeki tevhîdi kelimeler tam olarak ifade edemez. Bu mertebede nisbetler kaldırılmış, hâdis iskât ve Kadîm isbât edilmiştir.⁶⁷ İnsanların güç yetirebildiği en son tevhîd mertesi bu mertebedir. Bu mertebenin

⁶⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/110.

⁶¹ Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 28; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/409.

⁶² Karabaş-ı Velî, *Miyâr'ı Tarikat*, haz. Mustafa Tatcı-Cemâl Kurnâz (Ankara: Alperen Yayınları, 2002), 111.

⁶³ Hüdâyî, *Dîvân*, 223.

⁶⁴ Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 28.

⁶⁵ Karabaş-ı Velî, *Miyâr'ı Tarikat*, 112.

⁶⁶ İbn 'Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, 5/144.

⁶⁷ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 93.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'de Hakikî Tevhîd (Ma'rifet) ve Hakikî Kulluk İfâdeleri: Cem' ve Tefrika (Fark)

üstünde başka bir mertebeye beşeriyetin takat getirmesi mümkün değildir. Bu manada Hüdâyî şunları ifade etmektedir:

*Beşer haddi efendi bu kadardır, Ötesi sanma makdûr-i beşerdir.⁶⁸
Erişdir bizi ef'âl u sıfâta, Hidâyet eyle hem tevhîd-i zâta.⁶⁹*

Tevhîd-i zât mertebesinde sâlikin gönlünden mâsivâ tamamen düşmüştür. Sâlik bu mertebede Hak'tan gayrı hiçbir şeyin idrak edilmediği bir vuslat hâlini yakalar.⁷⁰ Celvetiyye tarikatında sâlik; tabi'at, nefis, rûh ve sır olmak üzere dört mertebeyi tamamlayarak vuslata erer. Tabi'at mertebesi şerî'ata, nefis mertebesi tarîkâta, rûh mertebesi ma'rifet e, sır mertebesi ise hakikata karşılık gelir.⁷¹ Sır mertebesinde mâsivâ kaybolduğu gibi sâlikin kendi varlığı da zâil olmuş ve kaybolmuştur. Bu mertebede hiçbir izâfî varlık kalmamış sadece vâcibü'l-vücûd olan Hak kalmıştır. Bu hâl, vahdet-i vücûd ve vüsûl hâlidir. Bu hâl, ehl-i ilhâdın zannettiği gibi hulûl ve ittihat değildir.⁷² Bu hâlin yaşandığı vahdet-i vücûd neşvesi Hüdâyî'nin dilinden şu şekilde terennüm edilmektedir:

*Tecellî eylese ol Haÿy u Kayyûm, Olurdu mâsivâ hep cümle ma'dûm.⁷³
Koyum sırrım hevâyı mâsivâyı, Makam olsun ana vahdet sarâyı.⁷⁴*

Tevhîd-i zât mertebesi mana olarak "vahdet-i vücûd"u ifade etmektedir. Aziz Mahmûd Hüdâyî eserlerinde vahdet-i vücûd neşvesini yoğun bir şekilde beyan etmiştir.⁷⁵ *Dîvân*'ında yer alan bazı beyitler bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

*Varlık defterini dür, Benliği aradan sür.
Vahdet-i zâta ırgür, Gider kıl ü kâlimiz.⁷⁶*

⁶⁸ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 93; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 41b.

⁶⁹ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 128; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 52b.

⁷⁰ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, 146; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 586; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 10/224.

⁷¹ Hüdâyî, *Vâkı'ât*, 8b; Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 224-228; Zehra Gökmen, *Hüdâyî'nin Vâkıât-ı Üftâde İsimli Eserinin Muizzüddin Celveti Tarafından Yapılan Tercümesi* (İstanbul: Marmara Üniveristesesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019), 31.

⁷² Hüdâyî, *Vâkı'ât*, 7b-19b.

⁷³ Hüdâyî, *Dîvân*, 278.

⁷⁴ Hüdâyî, *Dîvân*, 150.

⁷⁵ Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 95; Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 19; Hüdâyî, *Tarikatnâme*, 10.

⁷⁶ Hüdâyî, *Dîvân*, 80.

Celvetiyye tarîkatında seyr u sülûkta; tabi'at, nefis, rûh ve sîr olmak üzere dört mertebeyi sâlik tamamladığında vahdet-i vücûda nâil olur. *Vâkı'ât*'da ifade edildiğine göre bu mertebede sâlikin vücûdu, vücûd-ı Zât'ta kalır; diğer tüm mümkinât mün'adim olur.⁷⁷ Bu mertebede kelime-i tevhîd; "lâ mevcûde illallah" olarak idrak edilir.⁷⁸

Vahdet-i vücûd anlayışına sâhip sûfiler varlığı yani âlemi Hakk'ın isimlerinin bir sûreti ve sıfatlarının da bir mazharı kabul etmişlerdir. Onlara göre gölge bir yönden şahsın aynısı diğer bir yönden ise şahsın gayrıdır. Âlem bir vech ile 'ayn-ı Hak diğer bir vecih ile de gayr-ı Hak'tır. İnsan, hüviyet ve hakikat cihetiyle Hak'tır, ta'ayyün cihetiyle halktır yani gayr-ı Hak'tır.⁷⁹ *Hüdâyî gelen mısrada bu hususu edebî zevkine uygun olarak şu şekilde ifade etmektedir:*

*Hak'dan özge nesne yokdur gayrıdan ümidi kes.*⁸⁰

1.2. Tefrika/Fark (Kulluk)

Sâlik, cem' hâlimden sonra, tefrika/fark hâline döner. Cem' mertebesinde mâsivâ tamamen yok olmuş iken, tefrika hâlinde ise sâlik, hem kendi varlığının hem de mâsivânın farkındadır. Sûfiler cem'ı, tevhîd mertebesi kabul ederken tefrikayı/farkı ise kulluk mertebesi olarak kabul ederler. Tefrika/fark ikiye ayrılır. Cem' öncesine "fark-ı evvel", cem' sonrasına ise "fark-ı sâni" denir. Fark-ı sâni de kul, cem' zevkine bağlı olarak kulluğu daha lâıyk bir şekilde özenli îfâ eder.⁸¹

Azîz Mahmûd Hüdâyî hem cem', hem de fark mertebelerinin idraklerini kul için lüzumlu görür. Bu iki hâli idrak eden, birleştiren kul, insân-ı kâmilidir. Hüdâyî'ye göre cem'ı olmayan, ma'rifet ten yoksun, kulluğu olmayan ise mülhîd yani dinden uzaktır.⁸² *Hüdâyî'nin eserlerinde hâkim*

⁷⁷ Hüdâyî, *Vâkı'ât*, 19b.

⁷⁸ İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 20; Ankaravî, *Minhâcu'l-fukara*, 139.

⁷⁹ Muhyiddin İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, çev. ve şerh, Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahrallı - Selçuk Eraydın (İstanbul: İfav, 2017), 2/235, 246.

⁸⁰ Hüdâyî, *Dîvân*, 198.

⁸¹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 138-139; İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/235, 246; Kuşeyri, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, 41; İbnu'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/220.

⁸² Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 100; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 43b.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'de Hakikî Tevhîd (Ma'Rîfet) ve Hakikî Kulluk İfâdeleri: Cem' ve Tefrika (Fark)

konunun bu iki husus olduğunu söylemek gerekir. O, talebelerine cem'ı idrak etmelerini tavsiye ettiği gibi kulluğu da özenle yapmalarını tavsiye etmiştir. Gelen mısralarda kulluğun önemini şu şekilde ifade etmiştir:

Kula lâyıık olan ibâdet imiş, Hizmet-i Hak aceb sa 'âdet imiş.⁸³

Necâtü'l-ğarîk adlı eserinde Azîz Mahmûd Hüdâyî, ibâdetlerin zâhirî ve bâtinî yönlerine dikkat çeker. Ona göre sâlikin her ikisine de riâyet etmesi gerekir. Sâlikin şer'atın öngördüğü zâhirî şartları yerine getirdiği gibi kalpten mâsivâ lekelerini temizleyerek bâtinî şartlara da riayet etmesi gerekir. Çünkü bâtin Allah'ın nazar kıldığı mekândır.⁸⁴ *Hüdâyî'ye göre sâlik ibadetleri yerine getirecek ancak yaptığı ibadetlerde gurura kapılmayacak ve her zaman yaptığı ibâdetlerin Allah'ın şanına ve azametine yakışmadığını, eksik ve kusurlu olduğunun farkında olacaktır:*

Cenâb-ı pâkine lâyıık amel yok, Yine âhir kerem Mevlâ senindir.

Nesi var kulun eksiklikten artuk, Yine lütf u kerem Mevlâ senindir.⁸⁵

Sûfiler nezdinde seyr u sülûkun esas gayesinin ne olduğu hususu tartışmalıdır. Bazıları esas gayenin ve seyr u sülûkte nihâî makamın tevhîd olduğunu ifade ederken diğer bazıları ise nihâî makamın kulluk olduğunu ifade etmektedirler. İmâm-ı Rabbânî'ye (ö. 1034/1624) göre seyr u sülûktaki esas gaye hakikî kulluğu ifâdır. İmâm-ı Rabbânî, bütün makamların zirvesi olarak kulluğu yani farkı kabul etmiştir. Ona göre muhabbetullâh makamı bile kulluk makamının altında yer almaktadır. Çünkü yaratılıştaki esas gaye kulluktur. Kullukta ise Hakk'a devamlı bir yöneliş ve vuslat vardır.⁸⁶

Azîz Mahmûd Hüdâyî et-Tarîkatü'l-Muhammediyye adlı eserinde insanların yaratılış amacının tâât ve ibadet olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ *Fethu'l-bâb ve ref' u'l-hicâb (Risâle fî beyâni şerefi'l-insân)* adlı eserinde

⁸³ Hüdâyî, *Divân*, 190.

⁸⁴ Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Miflâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât* (Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/1), 1a; Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 112; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 47b.

⁸⁵ Hüdâyî, *Divân*, 43.

⁸⁶ Ahmed Fârûkî Serhendî İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Abdulkadir Akçiçek (İstanbul: Merve Yayınevi, 1977), 1/58, 114-115, 285.

⁸⁷ Hüdâyî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (37 Hk 3677/8), 56b.

ise kulluğun en yüce ve en muazzam bir hususiyet içerdiğini ve bu manada da cem'den yüce bir mertebe olduğunu beyan etmektedir. Ayrıca Hüdâyî, âbid ile ârifin ibadet farklılığına dikkat çekmektedir. Ona göre âbid, sevap veya cezadan korktuğu için ibadet ederken ârif ise Allah'ın emrine imtisalen ve nimetlere şükür için ibadet eder. Çünkü ârifler fenâdan sonra bekâya dönmüşlerdir.⁸⁸

Azîz Mahmûd Hüdâyî kulluk ve sâlih âmelin önemi konusunda iki âyete dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi el-İsrâ 17/1. âyeti, diğeri ise el-Fâtır 35/10. âyettir. el-İsrâ 17/1. âyetinde⁸⁹ Allah (c.c.), Hz. Peygamber'e (a.s.) ne "nebiyyihî" ve ne de "rasûlihî" diyerek hitap etmiştir, bilakis "abdihi" yani "kulu" diyerek hitap etmiştir. Hüdâyî'ye göre âyette geçen bu hitap, kulluğun önemini belirtmektedir.⁹⁰ el-Fâtır 35/10. âyetinde⁹¹ ise güzel sözlerin Allah'a ancak sâlih amelle yükseltileceği beyan edilmektedir. Hüdâyî bu hususları manzûm olarak şu şekilde ifade etmektedir:

*Uluvv-i rûtbete tâ'at sebebdir, Onu sanma ki bir kuru ta'abdır.*⁹²

*Eğërçi mu'teber hükm-i ezeldir, Terakkîye sebab lâkin ameldir.*⁹³

Azîz Mahmûd Hüdâyî kulluğun önemi konusunda âyetler dışında Hz. Peygamber'in (a.s.) kulluğunu da delil getirmektedir. Hz. Âişe'den gelen rivâyette belirtildiğine göre Hz. Peygamber namazda kıyâmı uzun tutmakta ve bu sebepten dolayı da ayakları şişmektedir. Hz. Âişe, bu hususu farkedince Hz. Peygamber'e: "Allah senin hem geçmiş hem de gelecek tüm günahlarını affetmişken neden böyle davranıyorsun?" diye sormuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Âişe'ye: "Çok şükreden bir kul, bir beşer olmayayım mı?" diye cevap vermiştir.⁹⁴ *Hüdâyî bu hususu gelen şiirde şu şekilde ifade etmektedir:*

⁸⁸ Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Fethu'l-bâb ve ref'u'l-hicâb (Risâle fî beyânî şerefi'l-insân)*. Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/3, 17b-23b), 18a.

⁸⁹ Hüdâyî, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî, 105; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 45a.

⁹⁰ Hüdâyî, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 106; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 45a.

⁹¹ Hüdâyî, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 106; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 45a.

⁹² Hüdâyî, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 106; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 45a.

⁹³ Hüdâyî, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 106; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 45a.

⁹⁴ Hüdâyî, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 106; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 45a.

⁹⁵ Hüdâyî, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 106; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 45a.

*Dedi abd-i şekûr olmayayın mı? Ol ihsana şükûr kılmayayın mı?
Amel oldu mürîde kurbet için, Vusûl ehline şükûr-i ni 'met için'.⁹⁵*

Azîz Mahmûd Hüdâyî, bu konuya delil getirdiği bir rivayette: “Kulum nafile ibadetlerle bana yaklaşımaya devam eder ve nihâyetinde ben onu severim...” kuds-i hadisidir.⁹⁶ Hüdâyî, konunun önemi açısından el-Hasanü'l-Basrî'nin (ö. 110/728) görüşlerine de yer verir. Basrî, kulun hakikate ermesinin âlâmeti olarak amele müdâvim olmasını ve bu konuda da amelinin kabul edilip, edilmeme konusundaki mülâhazayı terk etmesini gerekli görür. Basrî'ye göre: “Amelsiz cenneti talep etmek, günahlardan bir günahdır.”⁹⁷

Azîz Mahmûd Hüdâyî, kulluk konusunda en önemli ibadet olarak namazı görür. Namazın önemine binaen *Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât* isimli bir eser de kaleme almıştır. Eserde namazın sırlarından, adabından ve faziletlerinden bahsetmiştir. Eserde bahsedildiğine göre namaz kılacak kul, bedenî temizliğe dikkat ettiği gibi belki daha fazlasıyla kalbî temizliğe yani kalbinde mâsivâyâ âit hiçbir şeyin olmamasına da dikkat etmesi gerekir. Hüdâyî'ye göre bâtinî taharet zâhirî taharettten daha önemlidir. Çünkü kalp Allah'ın nazar ettiği yerdir. Hüdâyî namazı; kulluğun ve cem'in aynı anda idrak edildiği en yüce ibadetlerden birisi olarak görür. Ona göre namaz ibadetiyle kulluk îfâ edildiği gibi yoğun olarak da cem' hâli yaşanır. Bu manada namaz “kâbe kavseyn” makamıdır.⁹⁸

2. Cem' ve Tefrika (Fark) İle İlgisi Bazı Hususlar

2.1. Cem' Hâlinde Kulluğun Nasıl Yapılacağı Hususu

Cem' hâlinde nefsinden ve mâsivâdan fâni olan bir kulun farz ibadetleri yani kulluk görevini nasıl îfâ edeceği sorusu önemli bir sorudur. Bu önemli sorunun cevabını *İhyâu ulûmi'd-dîn*'de bulmak mümkündür.

⁹⁵ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 107; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 46a.

⁹⁶ *وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالْوَافِلِ حَتَّىٰ أُجِيبَهُ* Buhârî, “Rikâk”, 38.

Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1394/1974), 10/99.

⁹⁷ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 106; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 45b.

⁹⁸ Hüdâyî, *Miftâhu's-salât* (37 Hk 3677/1), 1b-2b.

İmâm Gazzâlî eserinde cem' hâlini, farz ibadetlerin ifâsını engelleyecek bir şekilde uzun süren bir hâl olarak görmemektedir. Gazzâlî'ye göre cem' hâli, şimşegin bir anda çakması ve bir anda kaybolması gibi kısa süren bir hâldir. Bu hâl, bazı zamanlarda uzun sürebilir ancak uzun sürmesi nâdirdir.⁹⁹ Azîz Mahmûd Hüdâyî de çok defalar zevk ettiği cem' hâlini, İmâm Gazzâlî de olduğu gibi şimşegin çakıp ve kısa bir zaman sonra kaybolması gibi kısa süreli bir manevî hâl olarak kabul etmiştir. Hüdâyî'ye göre genel olarak kısa süren bu hâl, kulluğa engel teşkil etmez. Kendisi bu hususu gelen mısralarda şu şekilde terennüm etmektedir:

*Meğer kim berk-ı hâtif gibi bir ân, Kulun sırrına ire nûr-i Rahmân.
Velâkin zâil olur yine ol dem, İrişmez ana bin akl-ı âdem.
Eğerçi fadl-ı Hak'dır işbu hâlât, Kapudur lâkin ana zikr u tâât.¹⁰⁰*

Burada bir hususu önemle vurgulamak gerekir. O da şudur; Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre ne cem' tefrikaya ne de tefrika cem'a engeldir. Esasında her ikisi iç içe girmiş bir hâldir, birbirinden bağımsız hâller değildir. Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* adlı eserini sırf bu hususu izah etmek için kaleme aldığını beyan etmektedir. Bu bağlamda kul, Hak ile halktan ve halk ile de Hak'dan yani cem' ile tefrikadan tefrika ile cem'den perdelenmemelidir. Bu da kulun, vahdette kesretten ve kesrette de vahdetten perdelenmemesi anlamınadır. Hüdâyî aynı anda kulun ma'rifet ile ubûdiyyeti (cem' ile tefrikayı) yani kesretle vahdeti mümkün görmektedir. Çünkü farkı olmayanın ubûdiyyeti, cem'ı olmayanın da ma'rifeti yoktur.¹⁰¹ Celvetiyye tarikatında esas olan ise kesret içinde vahdettir.¹⁰² *Hüdâyî bu husus birçok beyitte dile getirmiştir. Onlardan birisi de şudur:*

Hüdâyî istersen bâkî sa'âdet, Kasd eyle bula gör kesrette vahdet.¹⁰³

Azîz Mahmûd Hüdâyî kesret ve vahdet ilişkisine yani ma'rifet ve kulluğun birlikteliğine namazı örnek göstermektedir. *Miftâhu's-salât* adlı eserinde beyan ettiğine göre namaz bir yönüyle kulluk bir yönüyle de cem' hâlinin aynı anda yaşandığı ve zevk edindiği bir ibadettir. Ona göre namaz miraçtır ve "kâbe kavseyn" makamıdır. Namazda ma'rifetullâha

⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 8/207.

¹⁰⁰ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 93; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 41a.

¹⁰¹ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 100; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 43b.

¹⁰² Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 158.

¹⁰³ Hüdâyî, *Dîvân*, 70.

ermek söz konusudur. Namazda kul, "Allâhu ekber" dediğinde hem ibadete yani kulluğa hem de Hakk'ı müşâhede sebebiyle tevhîdi zevk etmeye başlamış olur.¹⁰⁴

2.2. Cem' Mertebesine Ulaşmada Riâyet Edilmesi Gereken İki Husus

Azîz Mahmûd Hüdâyî eserinde sâlikin, cem' mertebesine ulaşabilmesinde iki hususa riayet etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi hicâbın yani mâsivâ perdelerinin kaldırılması diğeri ise edepdir.

2.2.1. Hicâbın (Perdenin) Kaldırılması

İmam Gazzâlî, Mişkâtü'l-envâr adlı eserinde Allah'ın nurunu perdeleyen yetmiş hicâbtan (perdeden) bahsetmektedir. Bu perdeler nûrânî ve zulmânî olmak üzere iki çeşittir.¹⁰⁵ Kuşeyrî hicâbın, cem' ile farkı birbirinininden ayıran bir hususiyet olduğunu ifade etmektedir. Cem' hâlini zevk edemeyenler, perdeli ve hicâblı kullardır. Kuşeyrî'ye göre "muhâdara", "mükâşefe" ve "müşâhede" gibi kavramlar perdenin belli boyutta ref'ını yani kalkmasını ifade etmektedir.¹⁰⁶

Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre Hüdâ, Zâhir'dir. Ancak zuhûru, zâhirliliğini perdelemiş ve bu sebeple mahlûk, mestûr hâle düşmüştür. Mestûr olan yani perdeli olan kulların, cem' ve vuslat mertebelerini idrak için nûrânî ve zûlmânî perdeleri kaldırmaları gerekir:

Zulmânî nûrânî hicâb, Açılsın olsun feth-i bâb.

*Ref'et cemâlin nikâb, Senden meded senden meded.*¹⁰⁷

*Kimi mahcûb ise kimi vasıldır, Ey Allah'ım el senindir kul senin.*¹⁰⁸

¹⁰⁴ Hüdâyî, *Miftâhu's-salât* (37 Hk 3677/1), 1a-1b; Hüdâî, *İlim-Amel Seyr-u Sülûk*, 191-194.

¹⁰⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, nşr. Ebu'l-'Alâ 'Afîfî (Kâhire: ed-Dârü'l-kavmiyye, 1383/1964), 39.

¹⁰⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100, 102.

¹⁰⁷ Hüdâyî, *Divân*, 105.

¹⁰⁸ Hüdâyî, *Divân*, 90.

Azîz Mahmûd Hüdâyî, halkı (mahlûkâtı) Hakk'ın hicâbı kabul etmiştir.¹⁰⁹ Ona göre kulun, cem' ve tefrikayı idrakte Hak dışında tüm varlık hicâblarından kurtulması gerekir. Hüdâyî bu hususu eserlerinde yoğun bir şekilde işlemiştir. Manzûm ifadelerinden birisi şudur:

*Bizi varlık hicâbından halâs et, Meded ey pâdişahlar pâdişâhı!*¹¹⁰

Azîz Mahmûd Hüdâyî varlık hicâbından kurtulma konusunda üç perdeye dikkat çeker. Bunlar; dünyâ, ukbâ ve nefis perdeleridir. Ona göre sâlikin dünyâ perdesinden kurtulduğu gibi ukbâ yani âhîret perdesinden de kurtulması gerekir:

*Gerekdir terk-i dünyâ terk-i ukbâ, Hicâbın a'zâmı varlıktır ammâ.*¹¹¹

Cümle hicâblardan geçir, Rabb'im meded Mevlâ meded!¹¹²

Ref'û'l-hicâb adlı eserinde Azîz Mahmûd Hüdâyî, tüm makâm ve hâllerin aslı ve tüm faziletlerin esası olarak "tevbe"yi kabul etmiştir. *Tevbe-i sâdik Alah'a dönüşü ifade eder. Tevbe; kavî, fîl ve irade yönüyle mâlâyâğ-nîyi yani mâsivâyı terkden ibârettir. Mâlâyâğnî sâlikin hicâbı ve zenbidir (günahıdır). Zeb ise dünya ve ahiret işleriyle Allah'tan perdelene hâlidir.*¹¹³ Hüdâyî'ye göre dünyâ, ukbâ ve nefis perdeleri içinde sâlik için kaldırılması en zor ve en güç perde, nefis perdesidir. Nefsin varlığı, tevhîdde ana gaye olan tevhîd-i zât mertebesine ulaşmada en büyük engeldir. Nefsi yok etmeden cem' mertebesine ulaşmak mümkün değildir. Hüdâyî konu hakkında eserine bazı meşâyıhdan nakledilen şu sözü kaydetmiştir: "Kulun bizzat kendi varlığı, başka bir günahla mukayese edilemeyecek bir günahtr."¹¹⁴ Bu sözle sûfiler; kulun, hanîf bir İbrahim olabilmesi için nefis putlarını kırmasını kastederler. Kul, nefsin hevâ ve meyillerinden, nefsanî haz ve cismânî şehvetlerden uzaklaştığında nefis perdesini izâle etmiş olmaktadır.¹¹⁵

¹⁰⁹ Hüdâyî, *Miftâhu's-salât* (37 Hk 3677/1), 11b.

¹¹⁰ Hüdâyî, *Dîvân*, 45.

¹¹¹ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 98; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 43a.

¹¹² Hüdâyî, *Dîvân*, 77.

¹¹³ Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Fethu'l-bâb ve ref'û'l-hicâb* (*Risâle fi beyânî şerefi'l-insân*). Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/3, 17b-23b), 18a.

¹¹⁴ وجودك ذنب لا يقاس عليه ذنب آخر bk. Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 98; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 43a.

¹¹⁵ *İbn 'Acibe, el-Bahru'l-medîd*, 5/369; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/332.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'de Hakîkî Tevhîd (Ma'Rîfet) ve Hakîkî Kulluk İfâdeleri: Cem' ve Tefrika (Fark)

*İsmâil Hakkı Bursevî'ye göre kul, kendine varlık vehmetme günahından kurtulduğunda Allah dışında hiç bir şeyi görmez hâle gelir. Bu durumda da ondan hiçbir şekilde şirk neşet etmez. Dünya sevgisi ve nefsin hevasından uzaklaşan kul, vüsûlü tahakkük ettirmiş olur.*¹¹⁶ Bu manada Azîz Mahmûd Hüdâyî şunları ifade etmektedir:

*Ki ol terk ede cümle mâsivâyı, Geçe nefsinden ve bula Hüdâ'yı.
Erişmiş ola ol tevhîd-i zâta, Bakub kalmaya ef'âl u sıfâta.*¹¹⁷

Nefis perdesi içinde kaldırılması belki de en zor ve en çetin olanı makam ve mevki perdesidir. Sâlik, makam ve mevki sevgisini yok etmedikçe nefis perdesini izale etmiş olamaz. Bu hususu Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin bilfiil hayatında tatbik ettiği görülmektedir. Bu manada nefsin hoşuna giden üst düzey müderrislik ve kadılık görevlerini şeyhi Üftâde'nin tavsiyeleri üzerine terk etmiştir:

*Fazlın ile çün hâlas etdin bizi tedrîsden, Yine hıfz eyle ya Rabbî
nefsimiz telbîsden.*¹¹⁸

*İlâhî çün halâs etdin müderrislik kazâsından, Visâlin lütfedip kurtar
bizi varlık azâbından.*¹¹⁹

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin bu tavrını, seyr u sülûk eğitiminin başlangıcı açısından bir gereklilik olarak düşünmek gerekir. Manevî eğitime bağlı olarak onun mâsivâyâ karşı sevgi ve bağımlılığı kalktıktan sonra hayatının sonraki aşamasında tekrar vâiz ve müderris olarak görev yapması ilk tavrına tezat teşkil etmez.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre ister dünyâ ister ukbâ isterse nefis perdeleri olsun bunlar ancak ilâhî tecellilere bağlı olarak kalker. Hicâbı ortadan kaldıran husus tecellîdir. *Fî beyâni hâsiyeti'l-tecelliyât* adlı eserinde tecellînin gönülden hicâbı kaldırdığını ve Allah dışında hiçbir sevgi bırakmadığını ifade etmektedir. Tecellîye bağlı olarak mevcûdâtın sırrı keşf olunur; iman ile küfrün arası temyiz edilir.¹²⁰ *Hüdâyî'ye göre ef'âl,*

¹¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/193.

¹¹⁷ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 98; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 43a.

¹¹⁸ Hüdâyî, *Dîvân*, 298.

¹¹⁹ Hüdâyî, *Dîvân*, 285.

¹²⁰ Hüdâyî, *Azîz Mahmûd. Fî Beyâni hâsiyeti'l-tecelliyât*, Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/5, 33a-34b), 33a.

*sıfat ve zât olmak üzere üç tür tecellî vardır. Ef‘âl tecellisine maruz kalan kul, tevekkül sahibi ve korunmuştur. Sıfât tecellisine maruz kalan kul ise, rıza ve teslimiyyet sâhibi olur. Zât tecellisine maruz kalan kulun kalbinden ise mâsiva tamamen düşer ve bu kul mutlak yokluğa erer.*¹²¹

2.2.2. Edebe Riâyet

Tasavvufî eserlerde edeb konusuyla ilgili özel bölümler açılmış ve buralarda edeb konusunun mahiyeti ve önemi beyan edilmiştir. Bu eserlerde Abdullah b. Abbâs'ın (ö. 68/687), “*Ey iman edenler! Hem Kendinizi hem de ehlinizi yakıtı insan ve taşlar olan Cehennem ateşinden koruyun*”¹²² âyetini, “Ehlinize yani çocukunuza fıkıh ve edep öğreterek onları Cehennem azabından koruyunuz” şeklindeki tefsiri edebî öneme delil olarak yerini almıştır.¹²³ Tasavvufun etkili kalemlerinden Ebû Hafs es-Sühreverdî (ö. 632/1234), edebi; zâhirin ve bâtının tehzîbi olarak iki kısma ayırmıştır. Ona göre kul zâhirini ve bâtınını tehzîb ettiğinde edîb sûfî haline dönüşür. Kulda edeb ancak “mekârimü'l-ahlâkın” yani güzel ahlâkın tekâmülüyle kâmil hale gelir.¹²⁴

Sûfî kaynaklarda edebî, tevhîd ile alakasına da vurgu yapılmaktadır. Bu alakaya göre tevhîd imanı gerektirir, imanı olmayanın tevhîdi yoktur. İman şerî'atı gerektirir, şerî'atı olmayanın imanı yoktur. Şerî'at ise edebî gerektirir, edebî olmayanın şerî'atı, imanı ve tevhîdi yoktur.¹²⁵ Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015): “Kulun, tâati ve ibadeti ile cennete dâhil olacağını, tâatındaki edebî sayesinde de Allah'a vâsıl olacağını beyan etmektedir.”¹²⁶ Ebû Hafs el-Haddâd ise: “Tasavvufu tamamen edep olarak tarif etmiştir. Ona göre her vaktin, her hâlin ve her makâmın edebî vardır. Edebî zâyî edenler Hak'tan uzaklaşırlar.”¹²⁷

Azîz Mahmûd Hüdâyî edebî insan-ı kâmilin süsü olarak görmektedir. Ona göre Azâzil'in yani Şeytan'ın kovulması ve red olunmasındaki

¹²¹ Hüdâyî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (37 Hk 3677/8), 61a; Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 67.

¹²² يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارُ bk Tahrîm, 66/6.

¹²³ Serrâc, *el-Lüma'*, 194; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 299.

¹²⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 298.

¹²⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 196; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 301.

¹²⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 301.

¹²⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 65; Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 104.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'de Hakîkî Tevhîd (Ma'Rîfet) ve Hakîkî Kulluk İfâdeleri: Cem' ve Tefrika (Fark)

ana etken edebi terk etmesidir.¹²⁸ *Tarîkatnâme* adlı eserinde ise vuslatta en önemli hususun edebe riayet olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Peygamber Efendimiz edebi sayesinde yüce mertebelere yükselmiş ve vuslata ermiştir. Bu görüşüne Nebî'nin (a.s.) “*Allah beni edeplendirdi ve edebimi de güzel yaptı*” rivayetini¹²⁹ delil olarak getirmektedir.¹³⁰ Hüdâyî, edeb sahibi bir sûfînin kulluğa ve vuslata erdiğini şu şekilde terennüm etmektedir:

*Hakk'a kul olmak istesen, Edeb gözle edeb gözle.
Murâdın bulmak istersen, Edeb gözle edeb gözle.*¹³¹

et-Tarîkatü'l-Muhammediyye adlı eserinde Hüdâyî, insanın yaratılış gayesinin kulluk olduğunu ifade etmekte ve bu konuda edebi öğretecek bir mürşid-i kâmilî zorunlu görmektedir. Peygamberimizin edebini bizzat Allah vermiş ve Cebrail de Peygamberimize mürşidlik yapmıştır. Bu konuda Peygamberimiz kul nebi ile kral nebi arasında muhayyer bırakıldığında Cebrail'in irşadıyla Hz. Peygamber tevazu göstererek “kul nebi”yi seçmiştir.¹³²

3. Cebr, Hulûl ve İttihât Suçlamaları

Halvetî şeyhi Mustafa Çerkeşî (ö. 1229/1814) *Risâle fî tahkîkî't-tasavvuf* adlı eserinde tasavvufun esas olarak “tecellî-i ef'âl”, “tecellî-i sîfât” ve “tecellî-i zât” olmak üzere üç hâlden ibaret olduğunu beyan etmektedir. Ona göre bu üç hâle bağlı olarak sûfîler, üç dalâl fırkaya benzetilmiştir. Bu bağlamda tecellî-i ef'âl sahipleri Cebriyye, tecellî-i sîfât sahipleri Hulûliyye ve tecellî-i zât sahipleri de İlhâdiyye fırkasına benzetilmiştir. Çerkeşî bu benzetmenin tamamen yanlış olduğunu ve doğru olmadığını ifade etmektedir. Çerkeşî'ye göre sûfîler ile bu üç bâtil fırka arasında temelde bir farklılık vardır; o da şerî'at ve istikâmettir. Sûfîler şerî'at ve istikâmet üzere iken, ismi zikredilen üç bâtil fırka bundan uzaktır.¹³³

¹²⁸ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 102; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 44a.

¹²⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 194.

¹³⁰ Hüdâyî, *Tarîkatnâme*, 80.

¹³¹ Hüdâyî, *Dîvân*, 157.

¹³² Hüdâyî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (37 Hk 3677/8), 56b.

¹³³ Ali Rıza Soydar, Şeyh Mustafa Çerkeşî (Ankara: Semih Ofset, 2014), 55.

İnsan fiillerinin hakikatte kime âit olduğu hususu kelâmî düşüncede tartışılmıştır. Tarihî süreçte bu konu hakkında Cebriyye ve Kaderiyye/ Mu'tezile olmak üzere birbirine zıt iki mezhep tezâhür etmiştir. Cebriyye, insan fiillerini tamamen ilahî kudret kontrolünde cebir ve zorlayıcı bir etkiyle vukû bulduğunu ve bu manada da gerçek fâilin Allah olduğunu iddia ederken Mu'tezile ise Cebriyye'den tam aykırı bir görüş beyan ederek, insan fiillerinde cebrin olmadığını gerçek fâilin bizzat kulun kendisi olduğunu iddia etmiştir.¹³⁴

Sûfiler, tevhîd-i ef'âl mertebesinde, fiileri hakikî fâil olarak Allah'a nisbet ettikler için cebrîlik ithamına maruz kalmışlardır.¹³⁵ Azîz Mahmûd Hüdâyî, hakikî fâil olarak Allah'ı kabul etmekle beraber kulun kesbini ve sorumluluğunu da inkâr etmemektedir. Ona göre kula kesbi sayesinde mükâfat ve ceza tahakkuk eder. Hüdâyî, Nîsa 4/78-79.¹³⁶ ve A'râf /155. âyetlerine¹³⁷ dikkat çekerek, her ne kadar esas fâilin Allah olduğunu kabul etse de kulun edeb gereği hasene içeren fiilleri Allah'a, günah ve ma'siyet içeren fiilleri ise kendi nefisine isnat etmesini gerekli görür. Bu bağlamda kulun fiilleri kendi nefisine isnat etmesi tevhîde mânî bir durum değildir. Bu hususu gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

*Günâhı nefse isnât eyleyi gör, Edeb yolun efendi söyleyi gör.
Değil bu şirkin ol tevhîde mâni', Sana bil ki bu andan dahî nâfi'.¹³⁸*

Cezâ ve mükafaatın kulun fiiline göre tahakkuk edeceğini kabul eden Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye göre kulun şerî'ata riayet etmesi ve istikamet üzere olması; farz ile sünnetleri ifâ etmesi gerekir:

Şerî'at hükmünü eyle ri'âyet, Yerine vara tâ farz ile sünnet.¹³⁹

¹³⁴ Cübbâî, *Kitâbü'l-makâlât*, 104-105; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/44; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 159.

¹³⁵ Geniş bilgi için bk. Akdağ, "Sûfi İlminde Hakikî Tevhid", 216-221.

¹³⁶ "Onlara bir iyilik ulaşırsa: 'Bu Allah katındandır.' Derler. Eğer onlara bir kötülük dokunursa: ' Bu senden derler.' De ki: 'Hepsi Allah'tandır.'" *Nîsa* 4/78. "Sana gelen her iyilik Allah'tandır. Yine başına gelen her kötülük ise kendi nefisindedir." *Nîsa* 4/78.

¹³⁷ "Bu senin imtihanından başka bir şey değildir. Onunla dilediğini sapıklıkta bırakır, dilediğini de doğru yol iletirsin." A'râf /155.

¹³⁸ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 101; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 44a.

¹³⁹ Hüdâyî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 112; Hüdâyî, *Necâtü'l-ğarîk* (37 Hk 3677/6), 47b.

Sûfîlere cem' anlayışlarına bağlı olarak cebrîlik dışında ayrıca hulûl ve ittihad suçlaması da yöneltmiştir. Bu suçlamayı yönelten bir etkili isim İbn Teymiyye'dir (ö. 728/1328). İbn Teymiyye, cem' ve fenâya bağlı olarak vahdet-i vücûdû benimseyen sûfîlerin mahlûkun vücûdunu Hâlik'in vücûdu kabul ettiklerini ve bu manada da hulûl ve ittihada kâil olduklarını ifade etmiştir.¹⁴⁰ Bu suçlamaya vahdet-i vücûdun en önemli temsilcisi olan İbnü'l-'Arabî'de cevap bulmak mümkündür. İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinde Hakk'ın vücûdu dışında gerçekte başka bir varlığın olmadığını ifade etmiştir. İbnü'l-'Arabî'nin düşüncesine göre varlıkta (eşyada) Hakk'ın dışında başka bir hakikî varlık yoktur. Onun dışında hakikî varlık olmadığına göre ona benzer veya ondan farklı bir varlık da tasavvur edilemez. Varlık tektir, iki benzer veya iki farklı varlık yoktur. Bu manada varlık, Hak ve Vâhid'dir.¹⁴¹

Azîz Mahmûd Hüdâyî de *Vâkî'ât* adlı eserinde sır mertebesinde sâlikin kendi varlığının tamamen zâil olduğunu ve mâsivânın kaybolduğunu beyan etmektedir. Ve bu hâle bağlı olarak varlık olarak sadece vâcibü'l-vücûd olan Hak kalmıştır. Vahdet-i vücûdun esas mânası bu hâldir. Bu hâl sâlikin vüsûl halidir. Bu hâl, ehl-i ilhâdın zannettiği gibi hulûl ve ittihad değildir.¹⁴² Eserlerinde sürekli İbnü'l-'Arabî'ye atıf yapan ve İbnü'l-'Arabî'nin yoğun bir etkisi altında görünen Hüdâyî bu konudaki düşüncesini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

*Hak'dan özge nesne yokdur gayrıdan ümidi kes.*¹⁴³

Sonuç

Sûfîler, zâhirî amellere yani şerî'atın emir ve yasaklarına riâyet ettikleri gibi diğer farklı zümrelerin çok fazla üzerinde durmadıkları bâtinî amellere yani kalbî idraklere de son derece riâyet etmişler ve bu alana âit özel bilgilere sâhip olmuşlardır. Sûfîler zevk ve idrak ettikleri manevî hâllerini, kendilerine hâs bazı kavram ve bazı ıstılahlarla ifade etmişlerdir. En çok kullandıkları ıstılahların başında cem' ve tefrika yer almaktadır.

¹⁴⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 2/372.

¹⁴¹ İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/218.

¹⁴² Hüdâyî, *Vâkî'ât*, 7b-19b.

¹⁴³ Hüdâyî, *Divân*, 198.

Sûfiler, cem´ kavramıyla hakikî tevhîdi, tefrika kavramıyla da hakikî kulluğu kasdeterler.

Azîz Mahmûd Hüdâyî cem´ ve tefrika anlayışını eserlerinde yoğun bir şekilde işlemiştir. Bu manada *Necâtü'l-ğarîk* adında müstakil bir eser de kaleme almıştır. Hüdâyî cem´ ve tefrikayı insanın yaratılışının iki ana gayesi olarak kabul etmiştir. Ona göre insanın yaratılış gayesinin tahakkuku ancak cem´ ve tefrikanın yani hakikî tevhîd ve hakikî kulluğun birlikteliğiyle mümkündür. Kemâlât bu ikisinin birlikteliği üzerine kuruludur. Ona göre cem´ mertebesine ulaşmayan ma´rifetten yoksun, kulluğu olmayan ise mülhid yani dinden uzaktır. Hüdâyî'ye göre her iki hâlde çok azîz ve çok yücedir. İnsanın kemâlâtı da bu ikisinin beraberliğinden gelir.

Azîz Mahmûd Hüdâyî, tevhîdi yani cem´ı; tevhîd-i ef´âl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zât olmak üzere üç mertebe olarak kabul etmiştir. Kul, tevhîd-i ef´âlden başlayarak tevhîd-i zâta doğru bir terakki içine girer. Tevhîd-i ef´âl mertebesinde kul, hakikî fâil olarak Allah'ı kabul eder, Allah dışındaki varlıklar gerçek fâil değildir, onlar sadece âlet konumundadır. Tevhîd-i sıfât mertebesinde ise tüm sıfatların Allah'a âit olduğunu zevk eder. Cem´ın nihâi mertebesi olan tevhîd-i zâta ise kul, Hakk'tan gayrı bir varlığı müşâhede etmez. Bu manada bu mertebenin bir başka ifadesi vahdet-i şühûd ve vahdet-i vücûddur. Hüdâyî'ye göre tevhîd-i zât mertebesi beşeriyetin tâkat edebileceği son mertebedir, bunun üstündeki bir mertebeye kullar tâkat edemezler.

Azîz Mahmûd Hüdâyî, cem´ mertebesinin idrakinte hicâpların kaldırılmasına ve edebe riayet konularına dikkat çekmektir. Ona göre edebe riayet eden sâlik, dünyâ, ukbâ ve nefis perdelerini tamamen yok eder. Mâsivâ perdelerinin yok edilğinde ilahî tecellîler belirgin bir rol üstlenir. Cem´ mertebesinde mâsivâ tamamen yok olmuş iken, tefrika hâlinde ise sâlik, hem kendi varlığının hem de mâsivânın farkındadır.

Cem´ ve tefrika anlayışına sahip Azîz Mahmûd Hüdâyî cebre yakın gözükmele birlikte mutlak cebir taraftarı değildir. O gerçek fâilin Allah olduğunu kabul etmekle beraber kulun kesbini ve sorumluluğunu da reddetmemektedir. Hüdâyî'ye göre sâlikin cem´ mertebesinde yokluğa erişmiş hülûl ve ittihât içermez. Ona göre bu hususun hülûl ve ittihat olabilmesi için iki ayrı varlıktan bahsetmek gerekir. Oysa gerçekte Hakk'ın dışına bir başka varlık yoktur.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- 'Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*. Kahire: *Mektebetü'l-Kuds*, 1351.
- Akdağ, Eyyup. "Sûfî İliminde Hakikî Tevhîd ve Hakikî Kulluğun İfadesi: Cem' ve Tefrika (Fark) Kavramları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /44 (Aralık 2020), 201-224.
- Ankaravî, İsmail. *Minhâcu'l-fukara*. nşr. Saadettin Ekici. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Attâr, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l-Evliyâ*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Bursevî, İsmail Hakkî b. Mustafâ. *Rûhu'l-beyân*. 10 cilt. Beyrût: *Dâru İhyâi tûrâsî'l-'Arabî*, ts.
- Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbü'l-makâlât*. çev. Özkan Şimşek-A. İskender Sarıca-Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Çakır, Adalet. "Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Ecvibe-i Mutasavvîfâne'si ve Celvetiyye Tarikatının Bazı Esasları". *Tasavvuf* 35/1 (2015), 59-96.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*. haz. Mustafa Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Feyzû'l-Furkân Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali. çev. Hasan Tahsin Feyizli. İstanbul: Server İletişim, 2007.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mişkâtü'l-envâr*. nşr. Ebu'l-'Alâ 'Afîfî. Kâhire: ed-Dârü'l-kavmiyye, 1383/1964.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. 9 cilt. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Cidde: Dârü'l-minhâc, 1432/2011.
- Güven, Mustafa Salim. "Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2012), 105-142.
- Gökmen, Zehra. *Hüdâyî'nin Vâkıât-ı Üftâde İsimli Eserinin Muizzüddin Celveti Tarafından Yapılan Tercümesi*. İstanbul: Marmara Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü's-sâirîn*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Hücvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. nşr. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Vâkı'ât*. Mütercim belli değil. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: 043801, Yer Numarası: 297.7 Hüd 1, 1a- 25b.
- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Divân*. haz. Mustafa Tatçı - Musa Yıldız. İstanbul: H Yayınları, 2017.
- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*. Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/8, 56a-61a.

Eyyup AKDAĞ

- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Fî Beyâni hâsiyeti'l-tecelliyât*. Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/5, 33a-34b.
- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Habbetü'l-muhabbe*. Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/4, 25a-33a.
- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*. haz. Muzaffer Ergün - Adalet Çakır. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât*. Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/1, 1b-11a.
- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Necâtü'l-ğarîk/Risâle fi'l-cem' ve't-tefrîk*. Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 3677/6, 39a-56b.
- Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Tarîkatnâme*. haz. Nevzat Özkan. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın, 2014.
- İbn 'Acîbe, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed. el-Bahru'l-medîd*. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdülhâlim. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. nşr. Enver el-Bâz - Âmir el-Cezzâr. 37 cilt. Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1426/2005.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. çev. ve şerh. Ahmed Avni Konuk. haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın. İstanbul: İfav, 2017.
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekir Muhyiddîn Muhammed b. Ali. *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemseddîn - Muhammed Ali. 9 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1420/1999.
- İmâm-ı Rabbânî, Ahmed Fârîkî Serhendî. Mektûbât-ı Rabbânî*. çev. Abdulkadir Akçiçek. 2 cilt. İstanbul: Merve Yayınevi, 1977.
- İsfehânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1394/1974.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Karabaş-ı Velî. *Miyâr'ı Tarikat*. Haz. Mustafa Tatcı-Cemâl Kurnâz. Ankara: Alperen Yayınları, 2002.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. nşr. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1413/1993.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. nşr. Hâlıl en-Nâsık. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Sâbûnî, Nüreddin. *Mâtürîdiyye Akâidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali. *el-Lüma'*. thk. Abdülhâlim Mahmûd-Abdülbâkî Surûr. Mısır: Dârü'l-kütübi'l-hadîse, 1380/1960.
- Soydar, Ali Rıza. *Şeyh Mustafa Çerkeşî*. Ankara: Semih Ofset, 2014.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer. *Avârifü'l-ma'ârif*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih - Tefîk Ali Vehbe. Kâhire: Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, 1427/2006.
- Taftazânî. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikati*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1435/2014.